

Гандзюк О. М.,

Волинський національний університет ім. Лесі Українки, м. Луцьк

ФУНКЦІОНУВАННЯ АДВЕРБІАЛЬНИХ СИНТАКСЕМ В УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ

У статті йдеться про функціонування адвербіальних синтаксем в українських прислів'ях і приказках. Аналізується категоріальна специфіка адвербіальних синтаксем. Називаються їх найуживаніші частиномовні вияви.

Ключові слова: адвербіальні синтаксеми, морфологічне вираження адвербіальних синтаксем, просте ускладнене речення

The article deals with adverbial syntactical units in Ukrainian sayings and proverbs. The specification of adverbial syntactical units as parts of speech is considered. The most typical representation of syntactical units is analysed.

Key words: adverbial syntactic units, morphological expressions adverbial syntactic units, simple-complicated sentence.

Вторинні предикатні синтаксеми з обставинною семантикою належать до адвербіальних синтаксем. Вони є найпоказовішим розрядом вторинних предикатних синтаксем [3, с. 271]. Вживаючись у простому ускладненому реченні, вони поділяються на темпоральні, причинові, умовні, допустові та цільові синтаксеми.

Вивченню адвербіальних синтаксем займається І. Р. Вихованець. Учений проаналізував їх найзагальніший морфологічний вияв.

Адвербіальні синтаксеми по-різному функціонують в різних мовних стилях. Вони широко використовуються у прислів'ях і приказках. Оскільки функціонування в них адвербіальних синтаксем не було предметом лінгвістичного дослідження, вважаємо, що тема статті є актуальною.

Метою дослідження є комплексний аналіз функціонування адвербіальних синтаксем в українських прислів'ях і приказках.

Завдання роботи: 1) проаналізувати специфіку адвербіальних синтаксем, виражених прийменниково-відмінковими формами, дісприслівниками, інфінітивом.

В основному адвербіальні синтаксеми складаються з двох елементів: "трансформованого в морфологічній іменник вихідного предикатного слова з семантикою дії, процесу, стану, якості тощо і аналітичної синтаксичної морфеми-прийменника, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями" [3, с. 269]. Можливо, тому переважна їх більшість становить собою саме прийменниково-відмінкові форми. Серед них найбільший кількісний вияв мають темпоральні синтаксеми. У функціонуванні темпоральних

синтаксем беруть участь 38 прийменників української мови [1, с. 218].

Найзагальнішим протиставленням у системі темпоральних конструкцій є, звичайно, одночасність і різночасність. Значно розширеніша значеннева класифікацію часових конструкцій наявна у працях З. І. Іваненко [5]. Вона аналізує конструкції із значенням моменту дії, часу, часової наступності, тривалості часу, одночасності, передчасну, меж завершення дії, часової близькості і под.

В українських прислів'ях і приказках темпоральні конструкції відтворюються в таких сполуках:

"за + о.в": *Година за годиною – та й так вік зійде;*

"з + о.в": *З віком розум приходить;*

"в(у) + м.в": *Розпнутне життя в молодості приносить хворобу на старості; У піст їли гріх, а у м'ясниці – кислоти;*

"по + м.в.": *В убогого все по обіді;*

"після + р.в.": *Хвали коняку після дороги, а пана, як витягне ноги;*

"від+р.в.": *Від неділі до неділі все в одному ділі;*

"на+м.в.": *Трапляється на віку варить борщ і в глеку;*

"до+ р.в.": *До Благовіщення зими не лай, а саней не ховай.*

Відмінкові форми найповніше реалізуються через знахідний відмінок: *Молодий місяць не всю ніч світить; Цілий вік з торбою не сварився; Зачепилася за пень, простояла цілий день; Говорила три дні, а все про злидні; Жито два тижні зеленіє, два тижні колоситься, два тижні відцвітає, два тижні наливає та два тижні поклони б'є, жати себе просить: "Поспішай, – каже, – бо зерно спливе!"*. Рідше вони вживаються в орудному відмінку: *Часом лютий змидується, що людина роздягнеться, але часом такий гострий, що замерзнеш аж до костей.*

Найчастіше обставинні цільові відношення виражаються різноманітними прийменниково-відмінковими формами. Їх семантичні ряди утворюються навколо таких різновидів: значення власне мети і призначення; значення присвяти, зацікавленості, значення мети руху [4, с. 149]. *Одежу бережи для холоду, а гроші – для голоду; Виник задля сміття виник. Вола кличуть у гості не мед пити, а воду возити; Тягли ведмеда до меду, та урвали вуха, тягли ведмеда від меду, та урвали хвіст; Виробив свою силу на дідьчу маму; Пошли дурака по бика, а він телицю приведе; Минув Спас – держи кожух про запас; Пішов глечик за водою, та й пропав з головою; На чорта ворота, як нема ні хати, ні плота.*

Прийменниково-відмінкові форми мають також значення умови:

Пілт без стовпів не стоїть; Від одного удару дерево не падає; Батька в наймах не вжалуєш; На відробок гіркий заробок; Про такі заробітки будуть босі жінка й дітки; За спанням і лежанням сорочки не будеш мати; З попелу галушки не вдаються до юшки; Осла пізнати по вухах, вола по рогах, а дурня по словах; При добрій годині і дурень човном пра-

вистиме; По прямій дорозі і дурний піде; Під добрим кущем трава зеленіє, за добрим чоловіком жінка молодіє.

У порівняно незначних кількісно приєднаних-відмінкових різновидах у прислів'ях і приказках вживаються причинові синтаксеми: “від+р.в.”: *Ситий від крупи, п'яний від води;*

“з+р.в.”: *Аж скриня тріщить з наготи;*

“за+з.в.”: *За свій труд попав у хомут;*

“по+м.в.”: *По привычці їздить пан у бричці, а мужик на возі.*

Тільки у кількох прислів'ях і приказках виражена допустова семантика: *За гроші честі не купиш, Із нехочу з 'їв три тарілки борщу.*

Більшість використаних дієприслівників мають семантику умови, тобто служать вказівкою на чинник, який становить умову реалізації певного задуму, напр.: *Коли маєм, не шануєм, а згубивши, плачем; Не зазнавши горя, не знатимеш і радості; Послухавши жука, завжди в гною будеш; Приробивши хлібця – їмо, а ні, то очима лупаємо; До роботи плачучи, а до танців скачучи.*

Серед морфологічних варіантів темпоральних синтаксем особливе місце у прислів'ях і приказках посідають дієприслівники [2, с. 144]. Прикладом темпоральної трансформації дієприслівникового значення можуть бути сентенції: *Ївши гріється, а робивши мерзне; Шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі, Не каркала ворона, догори летючи, а наділ і поготів не буде; Така хата тепла, що спотієш дрижачи.* Деяко завуальоване значення спостерігається у прислів'ї *З'ївши калач, берися знов до хліба.*

Трапляються й дієприслівникові форми, в яких реалізується синкретизм функцій. У прислів'ї *Лежачи хліба не добудеш* виявляємо такі значення: часу – **коли лежиш, хліба не добудеш** (тобто у процесі лежання); умови – **якщо лежиш, хліба не добудеш** і способу дії – **не добудеш хліба як? яким способом?** – лежачи.

Деяко завуальоване значення спостерігається у прислів'ї *З'ївши калач, берися знов до хліба.* У ньому можна спостерігати переважання темпоральної семантики, хоча не можна й заперечувати відтінок умови: *Якщо з'їв калач, берися знов до хліба.*

У поодиноких випадках дієприслівник може мати й значення допустовості, напр.: *І не ївши, і не пивши, скачи, дурню, ошалівши; Жила – не люблячи, і живу – терплячи; Весна не за горами, вона приходить, не давши телеграми.*

Прислівники у прислів'ях і приказках переважно вказують на час, і місце, напр.: *Сьогодні з мішком, а завтра з торбиною; Поїмо, подякуємо, а як ще, то й завтра прийдемо; Не пізно до свого дому й опівночі; Завжди є їдець на готовий хлібець; Бідному все вітер в очі, як удень, так і вночі; Я як устану досвіта, то годину стогну, годину чухаюся, годину*

взуваюся, а три години до роботи стаю; Не було добра змалку, не буде й до останку; Бережи честь змолоду, а здоров'я під старість; Назад тільки раки лазять. Тим рак страшний, що ззаду очі.

Тут вживаються темпоральні займенникові прислівники і займенникові прислівники місця: *Здоровому здається, що ніколи не захворіє; Тоді нажив хліба, коли зубів не стало; Іноді густо, та пусто, а іноді рідко, та мітко; Нині густо, а завтра пусто; Був колись хазаїн, а тепер бовкунном ходить.*

Там ліниво працюється, де пожитку не чується; Зимою днина така: сюди тень, туди тень, та й минув день.

У прислів'ях і приказках рідко вживаними є цільові і допустові прислівники: *Навіщо м'яко слати, коли нема з ким спати?; Нащо вороні великі розговори, коли вона знає своє “кра”?* – цільові прислівники; *Невзначай моя рука в вашу кишеню попала; Поневолі заєць біжить, як літати нема чим* – допустові прислівники.

Не часто трапляються й форми інфінітива. Зі всіх видів синтаксем інфінітив має здатність бути тільки обставиною мети при дієсловах, які означають рух у певному напрямку:

Пішов зігнати ворону з плоту; Пішли наші їсти кваші; Пішов за сім верст киселю їсти.

Адвербіальні синтаксеми складаються з таких видів синтаксем, як темпоральні, причинові, умовні, цільові, допустові. Найприйнятнішою формою їх вираження є прийменниково-відмінкові конструкції і дієприслівникові форми (дієприслівникові звороти). Рідше вини знаходять свою реалізацію через прислівники, ще рідше – через відмінкові форми іменника. Тільки як цільові синтаксеми виступають у формі інфінітива. Адвербіальні синтаксеми потребують вивчення і в інших видах усної народної творчості.

Література:

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні відношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
5. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові / З. І. Іваненко. – Чернівці, Чернівецький держ. ун-т, 1967-1969. – Ч. І. – 61 с.